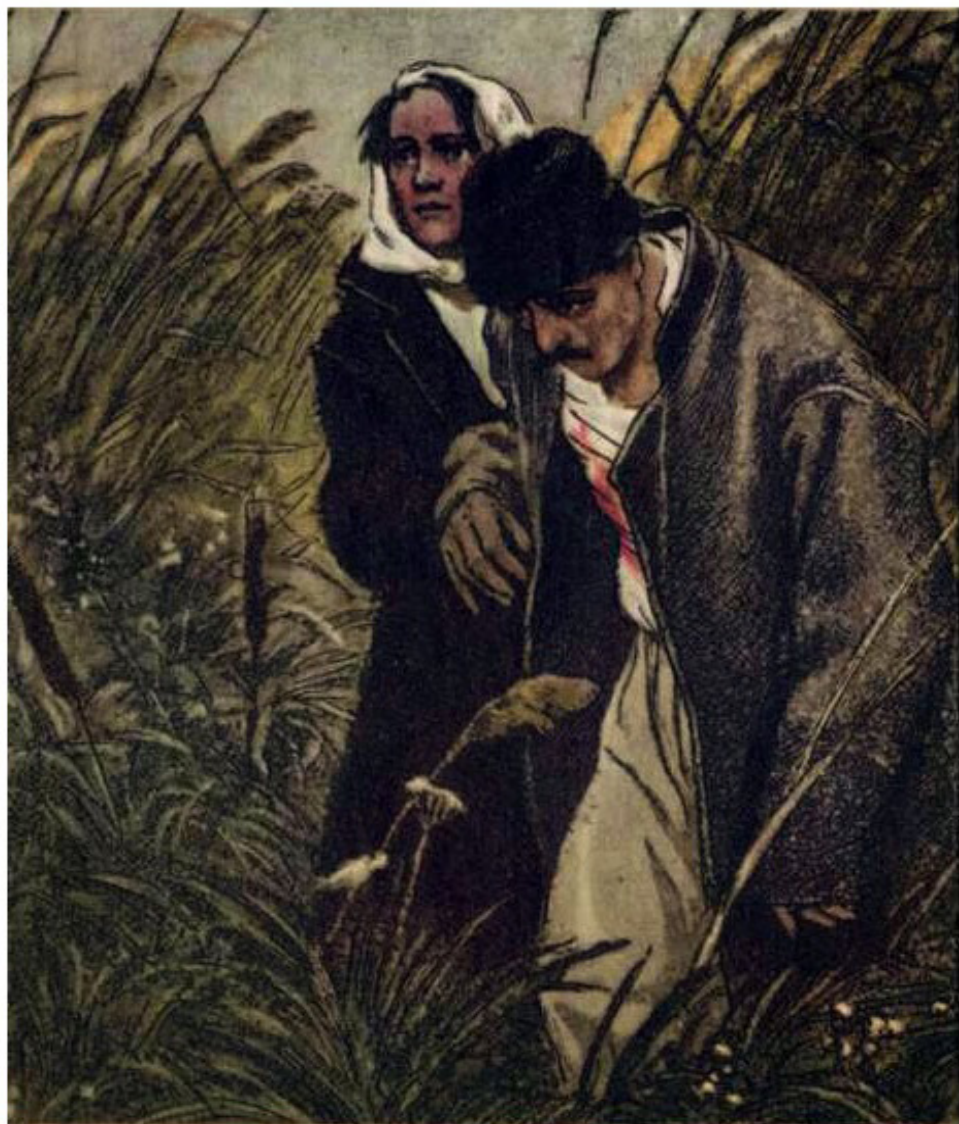

Михайло Коцюбинський

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

Михайло Коцюбинський

Дорогою ціною

Оповідання

Версія файлу 1.0

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвицав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, споетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бесарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

От хоч би там, за Дунаєм, гей, там, за Дунаєм!.. Недобитки січової руїни, хоробріші, завзятіші, звили собі гніздо в Туреччині і возили звідти на Україну, мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до січового братерства.

Ярами, коритами висхлих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись, мов од дикого звіра, тікало од пана і панщини все, що не заплісніло в неволі, не втратило ще живої душі, тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до бою з кіллями та вилами...

А тим часом ворог не дрімав.

Власники душ, повернених у робуче бидло, записаних у господарський інвентар дідича разом із волами

й кіньми, найбільш боялись того неспокійного, вільнолюбного духу народного, бо його ніяк не можна було припасувати до панських інтересів, погодити з незмірними скарбами, які давала панові оброблена хлопом українська земля. Віковічна боротьба двох станів — панського й мужичого, боротьба хронічна, що часом приймала гострі форми і бурею проносилась над нещасним краєм, — ніколи не кінчалась, ба й не могла скінчитися, хоч пан переміг. Ще недавно, вмившись в Умані власного кров'ю і накидавши в Кодні стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентар — хлопа.

Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуєчись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю.

Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всій Бессарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей. На півдні Бессарабії, од бистрого Пруту, по лівім боці Дунаю, аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадалися до рук козакам — і мусили випити гірку до краю. Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано, мов худобу, або з оголеною напівголовою, збитого, збасаманеного, одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину...

Чого він міг сподіватися вдома від пана?

А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло вкраїнське селянство туди, де хоч дорогою

ціною можна здобути бажану волю, а ні — то полягти кістками на вічний спочинок...

I

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє...

— Що ж воно буде?

— А що ж буде?.. Хай воно загориться без вогню й диму... Втечу... Піду за Дунай, може, ще там люди не пособачились... От бачиш — сакви... Бувай здорова, Соломіє...

— Тікаєш... покидаєш мене.... І отсе я лишуся сама з тим осоружним чоловіком... Ні, тікай, тікай, Остапе... Коли б ти знав, що робиться у горницях: пан біга по хаті, мов скажений. «Бунтар, кричить, гайдамака! Він мені людей баламутить!..» Покликав осавулу: «Веди мені зараз Остапа Мандрику...»

— Так...

— «З живого шкуру здеру, чисто оббілюю... Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню...»

— Так...

— «В некрути, каже, оддам...» А паня біла, біла, тряця трясе її, а вона руки заломила та: «Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопи заб'ють пас, як мого дідуса в Умані...» Тікай, Остапе, тікай, серце... Спіймають — катуватимуть нелюди, живого не пустять...

— Враг його бери... Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля, де інші люди... Бувай здорова, Соломіє...»

— Перелазь, хоч попрощаємося.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На нічному зоряному небі виткнулась ставна парубоча постать й зникла по хвилі в густих бур'янах по той бік тину.

— Ну, та й кропива ж тут, чисто попікся. Де ти, Соломіє? Поночі й не видно.

— Ось я...— і перед Остапом зачорніла велика, як на доброго мужика, постать.— Ходім до ставка, посидимо під вербами.

Плутаючись у високих бур'янах, пролазячи попід кущами, що тісно посплітались у сій занедбаній частині панського гаю, вони долізли врешті до води. Тут було парно. При повній тиші в повітрі густий гай легко затримав зібране за день тепло, і тепер звідти пашіло, як із печі. По скляному поверху ставка, з глибини якого визирало темне зоряне небо, тихо плив білою хмарою туман і, мов наміткою, загортав блимаючі в таємній глибині зорі. Нічна задуха насичена була сильними пахощами татарського зілля, куширу, зогрітої води. Край човна, в невеличкому плесі, оточеному осокою й лапатами лопухами, жаби лящали так завзято, що заглушали всякий згук у далекій околиці.

Остап із Соломією сіли під вербою, але їм не говорилося. Події, що несподівано привели їх до розлуки, ба й невідома будучина, яка кинула вже свою тінь на душу, збіглись у цей мент до купи і мов замулили глибину сердечну. Говорити мало — що скажеш кількома словами?.. Говорити ширше — навіщо? Не полегша на серці, не одміниться доля... Та й ніколи вже... пора рушати.

— Ти ж кудю подасися, Остапе?

— Та мені аби на чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже...

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто... Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем — та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, скочила в човен і почала шарити на днищі.

— Капосний дід, одніс весло у катрягу... Ну, та дарма — обійдемося.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березі і з такою легкістю витягла з тину коляку, мовби то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдався на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну.

Чорний панський гай потиху одсувався назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману.

Човен стукнувся об берег. Остап підняв свої сакви і поцілувався з Соломією.

— Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуся... Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі раду...

— Добре, Остапе, перекажу... Ну, хай тебе боронить і хова од лихого мати божа.... Прощавай!

Остап скочив на берег, легким рухом закинув на плечі сакви і незабаром зник у чагарнику, а на човні, як велетенська чавунна постать, іще довго стояла Соломія, спершись на кіл та вдивляючись у чагарник, де разом із Остапом зникало її щастя.

Остап йшов навпростець, минаючи вузькі, криві стежки, протоптані товаром й пастухами. Йому був добре знайомий і сей чагарник із обгризеними худобою та виродливо покрученими корчами, й далека околиця, що розпливалась невиразними контурами серед нічної темряви. Одійшовши кілька гонів, Остап зупинився й озирнувся. Невиразною чорною плямою лежало сонне село у видолінку, і тільки в корчмі ясно світилось одиноким віконце й приковувало до себе Остапів погляд. Се одиноким світлом серед сонного села було немов останнім «прощавай» рідного закутка, ниткою, що в'язала його

з батьківщиною, з усім близьким. Але за хвилину віконце згасло, і Остап почув, як разом із зниклим світлом в його серці щось урвалось і село геть одсунулось од його. Остап непомітно для себе зітхнув і рушив далі.

Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи внаслідок реакції по пережитих турботах, його обгорнув жаль. Чого саме було жаль, він не міг би сказати, та й не думав про те. Так, просто жаль стис за серце, підступив до горла. Якась струнка сердечна бренькнула, зачеплена тим жалем, а з чагарів та з нив, таких рідних і милих — він се почув зразу,— натовпом знялись давні згадки дитинства, неясні, невиразні, але вимагаючі частини серця для землі, яку він покидав тепер навіки, може.

Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — все се було йому знайоме, промовляло до його. Тут, у товаристві однолітків-пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Папську! Тим-то й ба, що панську. Та й хіба він сам за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані,— хіба ж вони не стали такою худобою?.. Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуся катувати на стайні нагаями... не похвалявся б оббілувати Остапа за сміливе слово.

— Оббілуєш...— злорадо осміхнувся Остап до себе.— Шукай вітра в полі...

І йому ясно уявилося, як лютуватиме пай, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідусеві нічого не сталося через його... Та що йому станеться? Він уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панамі за волю, яких він слухав, затаївши

дух й не зводячи розжеврiлого ока з уст дiдових, будили в дитячiй головi химернi мрiї, вояцький запал. Не раз телята й вiвцi, спокiйно пощипуючи травицю в чагарнику, були свiдками козацьких нападiв або уманської рiзнi, виконаної пiдпасачами пiд проводом Остаповим. Воля, воля i воля! Се чарiвне слово, споетизоване столiтнiм дiдом, розпалювало кров у хлопця, а дедалi, з лiтами, пiд впливом витворених панщиною умов, прибирало бiльш конкретну форму, глибше значення. Народ стогнав у неволi, але стогнав потай, не протестуючи, i коли Остап, вихований дiдом у давнiх традицiях, здiймав рiч про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люди спочували йому, але далi спочуття дiло не йшло. Знайшлись навить такi, що вклали пановi в уха бунтiвничi речi молодика — i от тепер Остап, скривджений i цькований, мусив кинути рiдний край. Йому було лiт десять, як iз-за Дунаю, з Сiчi, приїздили до них у село емiсари. Він їх добре пам'ятає. Лежачи на печi i удаючи, що спить, він чув, як вони довго гомонiли з дiдом, оповiдали про турецьку землю, про тамошнi порядки, казали, що пiд турком добре жити, й закликали людей на вiльнi землi. Дiд лишився, бо хотiв умерти на своїй сторонi, а дядько Панас як пiшов, так i по сей день...

Остап iшов уже з годину. Він не помітив, як минув чагарник i вийшов у поле. Безкраї лани зеленого збiжжя, що саме красувалось у той час, дрiмали серед тихої ночi. Було так тихо, що Остаповi кроки лунали в полi, мов гупання цiпа на току. Але він того не помічав, як не помічав величної лiтньої ночi, що розлягалась на безкраїх просторах, таких свiжих, зелених, запашних. Від прудкої ходи Остаповi зробилося душно. Він сiв на межi i роззувся. Приємний холод пройшов по його тiлу i принiс йому полегкiсть...

Тим часом темна блакить нiчного неба почала потроху блiднути. Зi сходу дихнув вiтрець i овiяв Остапа. I враз Остаповi зробилося весело i легко. Він почувся

на волі. Молода невитрачена сила хвилею вдарила в груди, розлилась по всіх жилах, запрохалась на волю... Остап зірвався на рівні ноги і не пішов, а побіг далі. Йому хотілось гукнути на всі легені словами пісні або хоч крикнути, взяти отак щось у руки — велике, міцне — і зламати його. Але він здержавсь.

Він йшов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки одна за одною, як на крилах, летіли все наперед. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий-широкий — ну, як Дунай широкий. За Дунаєм — Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... Козацтво — як мак.... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шаблюка. Попереду... попереду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишився на стайні; одіж із щирого срібла-злата, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан хотів його обілувати, яка повелась тепер у них неволя в Уманщині, що треба піти і визволити народ із неволі, потішити на старість дідуся і одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана пайового, а його, Остапа, кохає... Козаки вклоняються йому, пускають із копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться — Остап попереду — через луки й поля до них у село, в Уманщину... Чи бачиш, Соломіє?..

Раптом — пурх! Щось важке, як куля, з писком вискочило з-під ніг Остапових і черкнулось крилом об його груди... Остап так і одплигнув, мов хвисьнутий зненацька батогом по жижках. Серце затріпалось у грудях і стало. По плечах полізла вгору мурашня.

— Тьху! пек тобі, цур!..— одітхнув він врешті.— Як налякало!..— І пішов далі.

Але мрії вже щезли, мов птах розвіяв їх крилами. Остап знов побачив себе серед поля, почувся втікачем, недалеко від пана і всякої небезпечності.

Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під росою в тьмяному світлі. Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита, з рум'яного сходу линуло світло і м'якими хвилями розпливалось поміж небом і землею. Над полем, у високості, співали вже жайворонки.

Остап вийшов на шлях і озирнувся. Оддаліки щось манячило на шляху, немов який подорожній, з клунками на плечах, плептався шляхом од села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втіки, міг послати за ним навздогін. Краще було звернути з дороги в який яроч чи видолинок. Там навіть можна переспати спеку і смерком знов у путь. Але тільки Остап звернув із дороги, як йому причулося, що щось немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидно, спинити його. Що за мара? Першою думкою в Остапа було тікати. Але зваживши, що поки він один на один,— жахатися нічого, Остап зупинився, очікуючи й вдивляючись у подорожнього. Тому, очевидно, було пильно, бо не вдовольняючись прудкою ходом, він інколи пускався бігти, придержуючи свої клунки на плечах, і вже за чверть години Остап міг розглядіти його струнку постать.

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугайнці і з довгим ціпком. Остапові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився і привітався до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

— Соломіє!.. Чи ти здуріла?

— Може, й здуріла...—, сміялася Соломія.

— Пек тобі, маро... Чисто парубок... Куди ти й по що?

— За Дунай, у Січ із тобою... Приймаєш товариша чи не приймаєш?

— Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся?..

— Які там жарти... Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Холодна, холодна, мов завмерла!.. Далі прокинулась і чую, що все мені противне, все гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безщасне... Пропадай воно все пропадом... Піду і я світ за очі... Вже ж за тобою хоч серцеві легше буде... Та чимдужч додому, за торбину: вкинула що треба на дорогу. Тільки, думаю, пан ловитиме нас. Але й я не дурна. Дідька з'їсть, що спіймав... Метнулась до комори — чоловіка нема дома, повіз паню в гості; зняла з жердки сорочку й штани... Тоді спідницю з себе, штани на ноги, накинула на плечі чугаїнку, а на голову шапку — і козак козаком... Шукай тепер, пане, парубка з молодницею... ніхто не бачив, лиш двох парубків стрічали... Що ж мені з тим, що скинула, діяти? Покинути боюся, догадаються ще... Узяла своє під пахву, побігла до ставка, прив'язала камінь — і шубовсть у воду... Вічная пам'ять. А тоді селом, та на шлях, та біжу-біжу, щоб догнати. Ху, як ухекалась... Що ж, приймаєш парубка у товариші чи ні?

— А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей!..

Оце сказав! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Та й навіщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми. Турок дає землю — займай, скільки твоя сила. Вона про се довідне знає од людей. Вони оселяться в слободі, вона хазяйнуватиме, а він із Січі наїздитиме додому, а то й зовсім облишиться на господарстві... А тим часом у дорозі вона хустя випере йому, догляне, голову змиє. При своїй небозі добре і в дорозі... Хіба не знає приказки?.. Ну, хай же він не супиться, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що задля нього вбралась у штани та ладна мандрувати хоч на край світу...

Остап осміхнувся. Він, властиво, радий був Соломії, лише ота несподіванка збила його з пантелику.

— А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала!..— повеселішав Остап.— Та чого ми тут стоїмо? — схамівся він ураз,— день як бик, і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка куряви.

Остап із Соломією звернули з шляху на поле і незабаром знайшли те, чого їм було треба. Тут, у кориті висхлого бурчака, облямованого по високих берегах червоним польовим маком, було безпечніше, ба навіть і деякі вигоди трапились їм: вони надибали степову криничку, джерело, що ледве сльозило й виповняло природну западинку, оброслу травою, а далі течійкою шилося по закрутах рівчака. Тут вони порішили спочити. Спільний сніданок і можливість перекинутись щирим словом із близькою людиною — дорешти помирили Остапа з несподіваним випадком; його значно заспокоїли Соломіїні доводи, і обидва товариші, вже без зайвих турбот, натомлені нічницями, твердо поснули сном молодості.

Сонце було низько, так у два чоловіки від землі, коли Остап прокинувся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопився за боки від шаленого реготу.

— Ха-ха-ха!.. От козак — разкозак!..— реготався Остап.— Ха-ха-ха!..

Той регіт збудив Соломію. Вона схопилась і, протираючи очі, здивовано зиркала на Остапа.

— Ти чого?..

— Продери, продери очі... Ха-ха-ха!..

— Бачу вже... Та чого ти?

— Ну, тепер ходім.

Остап підвів Соломію й потяг її до кринички.

— Стань на коліна і дивись у воду...

Соломія нагнулась і зазирнула до кринички. Звідти глянуло на неї свіже, повне обличчя з карими очима,

що так виразно біліло при картатому очіпку й пасмах чорного волосся, що під час сну повисмикувалось із-під очіпка.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз залилася дзвінким сміхом.

— Ха-ха-ха!..— не вгавав Остап.— Голова молодичина, а ноги парубочі...

Вони реготались, мов діти: вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина, він — грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.

— Що ж воно буде? — спитав перегодом Остап.— Таж як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде! — рішуче промовила Соломія і з сими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі й вкрили їх нижче пояса.— На, ріж...

— Що ти кажеш? — жахнувся Остап.

— Ріж, кажу...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— Ані крихти... Ріж! — уперто намагалась молодичя й сіла долі.

— Та в мене й ножиць чортма.

— Ріж ножем!..

Остап стояв, вагаючись, але, бачачи молодичину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати в кружок Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах додолу і лягали на землі дивними покосами.

Однак Соломія дурила себе, запевняючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волоссю і до ніг Соломіїних упало перше пасмо кіс, вона почула якийсь біль у грудях, щось стисло за серце, і на очі набігли сльози.

Робота була скінчена. Остап одступивсь од Соломії, щоб здалека краще придивитись до своєї роботи, а

Соломія, мовчазна й замислена, сиділа долі серед об'ятого волосся і вдивлялась кудись у простір.

Заходяче сонце червоним світлом осявало сю картину: його, стрункого й міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим вусом на засмаленому обличчю, і її, що в образі білолицього чорнявого хлопця дивилась у простір засмученими карими очима.

— Ну, пора нам рушати... Гей ти, парубче, як тебе звати — Семеном чи як?

— Про мене й Семене...— зітхнула Соломія і знялась із місця.

II

Була темна осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у пільмі.

То був Дунай.

Ще густіший морок виповняв глибокі чорторії, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворушились люди. То були втікачі. Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вогкості й пільмі, ховаючись від козачих пікетів, розкиданих по лівому березі Дунаю. Якраз сьогодні, з опівночі, мусили вони прокрастися у прибережні комиші і там чекати неревожчиків із-за Дунаю.

Було їх там чоловіка з тридцять, із дітьми, з усяким хатнім збіжжям, зі слабими навіть, яких не можна було кинути у чужій стороні.

По дні яруги неслося глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли, збігаючи у Дунай, не то вітер бився в заламах провалля. Люди говорили потиху, сливе пошепки. Якийсь молодий з ноткою сердечності голос оповідав звичайну історію втікача... «І попавсь я до грека, і зазнав я неволі ще гіршої, як удома. Гнав

мене на роботу і вдень і вночі, а годував гірш за собаку... Сорочка на мені чорна, заношена, нужна мене напала, їсть... І ходив я, як звір той лісовий, та не смів і словом перечити хазяїнові, бо він нахвалявся наслати на мене посіпак...»

— Ох-хо — вирвалось із чиїхось грудей і тихою скаргою загинуло в темному проваллі.

Десь здалеку бриніла, як муха повесні, притишена пісня.

— Отче наш... да будеть воля твоя...— молився хтось із притиском, із чуттям.

Хвора жінка важко дихала і стиха постогнувала.

Межи втікачами були й Остап із Соломією. Зазнавши всяких пригод, вони врешті добились до Дунаю і вкупі з іншими чекали перевозу.

— Ти ще не заснула, Соломіє? — стиха обізвався Остап.

— Та мало що... Так сон наліг на мене, так наліг... Коли б уже швидше рушати звідси...

— Ще рано, до півночі далеко... Ну й холод — чисто змерз!.. Іване! — обернувся Остап у другий бік.— Як думаєш, не завадив би нам оберемок бадилля на вогнище? га?

— Падку мій! Таж то аж наверх лізти, гей! — жахнулось щось у темряві пискливим баб'ячим голосом і кілька разів відсапнуло, немов корова у хліву.

— І куди його посилаєш? Адже він на своїх коротких ногах не злізе на гору,— кинула Соломія.

— Ова... ова... бозна-що вигадали... я й не на таке лазив...— образився Іван. І з сими словами стало чути, як він подряпавсь на стрімку стіну урвища, важко й часто відсапуючи.

— Бач, старається Котигорошок...— промовив хтось із темряви,— аби молодиця слово сказала — в пекло полізе.

За кілька хвилин оберемок бадилля прудко летів у провалля, а за ним, обвалюючи глину і запорошуючи усім очі, скотився додолу триумфуючий Іван.

— От і не виліз... от і короткі ноги... ге! Якби не короткі ноги — сидів би один із другим поночі... а тепер у нас вогонь буде... хе-хе-хе... Кресало є?.. Є!.. А губка є?.. Є!.. Ну, викрешемо... ге!..— торохтів він, мов горохом сипав.

Іван метушився, бігав без потреби з одного місця на друге, шелестів сухим бадиллям, трощив його і складав на купу.

Врешті черкнулась криця о кремій... спалахнула на мент іскра, і стіни урвища немов двигнулись.

Іван припав до землі і дув. Червону цятку, до якої він мало не торкався устами, розбирав гнів: вона росла, червоніла, пирскала, мов сердитий кіт, і врешті, не витримавши, схопилась полум'ям, бухнула сивим димом і залляла світлом дно чорторії.

Нерівне світло осявало коротку, грубу фігуру з круглим ласкавим обличчям, зарослим, мов куделею, пасмами полового волосся, блимало по накиданих безладно клунках та по втікачах, що сиділи й лежали купками по землі. Круті глинясті стіни урвища жовтіли, і лиш угорі, в глибоких заламах, бився крилами сполоханий морок.

Остап та Соломія присунулись до вогню.

Раптом здалека, з берега річки, почувся кінський тупіт. Усі насторожились.

— Гаси вогонь! — обізвався хтось пошепки й з тривогою.— Крий боже, ще помітять...

Остап знехотя почав затоптувати вогонь, хоч се йому і не вдавалося. Жевріюче бадилля розповзалось скрізь, мов огняні хробаки, сичало й курилось.

Тим часом кінський тупіт завмирав удалині і врешті зовсім затих.

У проваллі знов стало темно. Усі мовчали.

— Іване,— перервав хтось врешті тишу,— розкажи-но, як тебе жінка була та як ти од неї забіг аж сюди...

— Отсе вигадав! Щоб жінка та чоловіка була — та се ж беззакон, безпардон!.. Зроду такого не було... хе-хе-хе...— непевно якомсь сміявся Іван, немов хотів підбадьорити себе.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Се їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучався з земляками. Весела і добродушна вдача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканині по чужих краях. Іван охоче оповідав про своє життя домашнє; з оповідання того можна було зрозуміти, що втік він не так од панщини, як від лютої жінки, яка мала занадто великі кулаки для малого на зріст Івана. От тою-то лютою жінкою й дратували раз у раз Івана, та він не сердився і добродушно викручувався жартами.

Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жінчиних кулаків, душа його шукала знайомих вражень покори. Він прив'язався до Соломії, що огрядною постаттю нагадувала йому жінку, і за кожним її словом ладен був скочити хоч у пекло. Сю особливу прихильність до Соломії помічав не тільки Остап, а всі, і лиш висміювали бідного коротконогого лицаря.

— Говори,— дратував Івана той самий голос,— певно, молотила, як ціпом. Коли б не втік, то пішов би досі на смух.

— Ну, то що? — жваво підхопив Іван.— Хіба я боюся смерті? Сохрани боже!.. Пошли, господи, й завтра. Раз вмирати — не двічі. Вмер — і край, більш не встанеш.

— Ні, краще не здихай, Іване, тут, бо будуть шкури дешеві...

— Хе-хе-хе!.. О, бодай тебе, що вигадав,— хехекав Іван, мов булькав із повної пляшки. На сміх його, однак, ніхто не обіззався. Люди були поважні, похмурі

навіть. Тільки дитина часом заквилить й сповнить жалем провалля.

— Чи не час нам у дорогу? — поспитала Соломія.

— Про те вже дід Овсій знає, він тут порядкує,— обізвався Остап.

Очевидячки, се питання усіх цікавило, бо по проваллі пройшов шепіт: пора, пора... І почалося збирання.

— Потихо, потихо, не всі разом,— шамкав дід Овсій і все лазив поміж люди, усе толочив їм ноги.

Рушили.

Вибратися, однак, із темної, покрученої та вузької чорторії було нелегко. Раз у раз доводилось спотикатися, намацувати дорогу, падати, чіплятись за клунки, вставати і знов спотикатися. Ся плутанина зайняла коло години. Врешті війнув вітрець — перед втікачами була наддунайська низина. Усі зітхнули вільніше, хоч небезпечність саме тут і починалася. Треба було перейти рівне, незаросле й не закрите нічим місце, щоб опинитися в комишах. Дід Овсій вистроїв усіх в одну лінію, а сам пішов попереду. Ніч була темна, аж чорна, в кількох ступенях нічого не можна було розібрати. Легкий туман вставав над Дунаєм, повз берегами, окутував втікачів. Вони потиху посувалися.

— А я вже вас держуся, як сліпий плота,— шепотів Іван до Соломії, йдучи за нею.— Куди ви — туди й я... Щоб бути разом... А може, вам важко, то дайте мені клунок, я понесу,— жебонів він, важко відсапуючи...

— Та не сопіть так, мов ковальський міх,— напучувала його Соломія.— А клунка свого не дам, бо я ще й вас могла б узяти на горгоші з вашою торбою разом...

— Коли ж ноги грузнуть, аж у постолах хлющить, та ще щось, не тут згадуючи, немов чіпляється до ніг, не пускає...

Починався мочар, порослий комишем. Чутно було, як шелестить комиш шорстким листом та іноді хрусне під ногою суха очеретина.

Йшли недовго. Дід-провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути на поготові, а сам десь зник.

Близько, зараз отут, дихала холодною вогкістю річка, хоч її не видно було у пільмі. Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи мряка. Втікачі розташувалися на мочарі, під ногами у них плющало. Вони сиділи нерухомо, карячки, боячись поворухнутись та зачепити шамкий комиш. Вони дивились перед себе у густий вогкий морок. Ноги терпли, мряка покривала одержу холодною росодою, вода затікала в обув. Очікування помоді, що мала прибути з невідомих вільних країв та визволити з неволі,— напружувало нерви, розтягувало без краю час. Почуття дійсності втрачалосся, усе приймало незвичайний, казковий характер. Напружене око вбачало у пільмі якісь тіні, що снуються в тумані, наближаються, віддаляються, приймають незвичайні розміри. Часом блимне здаля вогонь і зникне, щоб з'явитись у другому місці. І знов темно. На річці щось плюснуло... раз, другий... Присяг би, що то весла одбивають по воді такт, що човни ріжуть хвилю і ось-ось стукнуть носами в берег... Однак скрізь тихо... Широка річка спокійно дримає в легкому тумані, чорне небо безперестанку сіє росу... Здається, що ся довга осіння ніч ніколи не скінчиться... марні надії, даремні сподівання... ніхто не прибуде, ніхто й не думає про те, що тут сидять холодні, стурбовані люди й, як бога з неба, чекають рятунку... Усе намарне... Але око знов ваблять блукаючі вогні й рухливі тіні, вухо знов ловить непевні згуки, що родять надію, будять увагу...

Тіло терпне, тіло деревеніє, кудись поділись ноги, що мокли в воді, це чуть їх, напівсолodka втома обхоплює людину, байдужність закрадається в серце... Все так, як слід, як має бути, і чи не однаково гинути тут, серед сього багна, чи вдома в неволі...

Ураз — що се? Сон сниться чи чудо діється? Далеко за річкою блиснуло щось, немов із неба вогонь упав на землю і спалахнув, як свічка. Поряд сяйнуло знов, а за ним у третьому місці сильно бухнув полумінь. Три вогні горіли, як свічки в церкві,— і не можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється. Немов холодний вітрець повіяв і торкнувся обличчя. Усі стрепенулись. Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли і одночасно, десь недалеко в комишах, жалібно завив голодний вовк. Та сумна скарга покотилася по річці і вразила втікачів.

— Бач, зголоднів! — зі співчуттям обізвалась Соломія.

— Ая!.. ая!.. Ще й не такої заспіваєш, як живіт присохне до спини... А може, то він вас почув та плаче, що ніяк взяти... хе-хе!..

— Ну, ти його тільки торкни, Котигорошка, то він зараз і розсиплеться,— невдоволено промовив Остап.

— А, які ж бо ви!.. Хіба ж я що? Хіба ж я як?..

— Поснули? Га? — прошамкав раптом дід Овсій, вернувшись із берега.— А зараз перевіз буде...

Люди ворухнулись. Аж ось воно — перевіз... Груди вільно зітхнули... Десь раптом знайшлися ноги, мокрі, холодні, задубілі, зомліле тіло забажало рухів, дійсність розвіяла чари, розбудила мозок.

— А що — вовк добре заскиглив? — шепнув дідок на вухо Іванові і засміявся.

— А щоб же вас ведмідь загриз... борони боже! — здивувався той.— А я ж не казав, а я ж не мовив...

І в його шепоті чулося таке здивування перед хитрощами діда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія мимохіть осміхнулися.

Потиху й обережно усі посунулися до берега. З нерплячкою вдивлялися вони у темряву, та нічого не бачили й не чули. Річка спала. На заході трохи вияснилось, і на мутному небі вирізалися контури чорних, мов важкі хмари, гір. За річкою шуміли плавні.

Неважаючи на дідову обіцянку, перевіз не прибував. Люди нетерпеливились. Діти змерзли, пищали, і трудно було заспокоїти їх. Місце було небезпечне — тут раз у раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Се дратувало. Нарікання сипались на діда Овсія, усіх брала хіть скоріш покинути небезпечний берег та знов забитися в яку нору. Там бодай можна розкласти вогонь й загіртіся. Ніхто й не дививсь на річку.

Коли се — на самому березі щось плюснуло. Два човни м'яко шурхнули по прибережному піску, і тихий голос поспитав:

— Ви всі тут?

На березі зробився заколот. Всі товпились коло човнів, кождий хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві нелегко давалося зробити лад і спокій. Котигорошок одним із перших скочив у човен і завзято намагався втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

— Соломіє... Остапе... сюди... до мене! — кликав він пошепки, і сопів, і крєктав, і крутив головою, вовтузячись із непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли.

— Сідай швидше, — сикнув перевожчик.

Та було пізно.

— Хто там? — гукнув із темряви сердитий голос.

У ту ж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей, а над нею звисився козак, немов шукав чогось на землі.

— Еге-е! — протяг він наче до себе, скинув із плеча рушницю і бахнув над головами пришишклих втікачів.

Люди опам'яталися. Адже він один, а їх багато. Сміливіші кинулись на козака, та голіруч нелегко було його взяти.

Тим часом стріл, певне, почули, бо з темряви неслась уже на втікачів кінська тупотнява, брязк зброї і грубі людські голоси.

— Лови їх! В'яжи! — гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони зіскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішалось.

Якийсь здоровенний москаль ухопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

— Матінко! Рятуйте! — верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі.

— Стій! — неслось із берега,— будемо стріляти! — Гримнуло кілька стрілів і сколихнуло повітря.

Кулі свистали над головами втікачів, але Іванові було не до куль: він усе ще махав руками і благаючим, розпучливим голосом кликав:

— Остапе!.. Соломіє!.. А які ж бо ви... сідайте швидше... сюди, до мене...— і не помічав, що від берега одділяла його широка смуга води, а галас на березі покривав його слабий, пискливий голос...

* * *

Що далі було — ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали вперед, добуваючи останні сили. Врешті щось перепинило їм дорогу, і вони попадали. Ся пригода була їм навіть на руку. Лежачи на чомусь твердому й холодному, вони могли трохи одсапнути. Ноги в них тремтіли, груди важко дихали. Вони лежали і слухали. Навколо було тихо, од

берега не долітав сюди жаден згук — очевидячки, там уже все скінчилося. Сіяв дрібненький дощик, темрява знов стала густішою. Не почувавши за собою погоні, Остап і Соломія помалу опам'яталися. Остап обережно обмацав те, на чому лежав: то горб, порослий травою. «Ага! — подумав він.— Ми, видно, наткнулися на високий берег». Вони спочили трохи, осмілені тишею, звелися і обережно побрели вздовж гір, в надії натрапити на яругу, де можна б було захиститися від дощу й холоду. І справді — незабаром почули під ногами розмиту глину і увійшли у чорну пащу провалля.

Тут вони намацали сухе, затишне місце і тільки тоді почули, що страшенно втомлені й зогріті шаленим бігом. Утома була така сильна, що брала верх над усім: вони — просто впали. Без розмов, без думок вони поснули твердим, здоровим сном.

Прокинулись вони нерано: сонце, мабуть, було високо, бо жовтий промінь його повз по стіні урвища. Вгорі синіла смужечка погідного неба.

Першою думкою в Остапа було довідатись, де вони. Він подався на розвідки і скоро вернувся, щоб заспокоїти Соломію: скрізь тихо, спокійно, днина тепла й ясна. Почали радитись.

Обоє згадали, що один мірошник із-над Пруту, одноокий Яким, такий забіглий, як і вони, тільки з Поділля, хвалився, що знає спосіб переправити їх у Туреччину, і вони, певне б, звернулися до нього, коли б Котигорошок та дід Овсій не підбили їх тікати разом із ними через Дунай.

Тепер нічого іншого не лишалося, як звернутися до того мірошника, бо переховуватися далі на сьому боці було небезпечно: їх могли спіймати, одіслати до пана або запроторити в тюрму.

Вони ледве вилізли з глибокого провалля і опинилися на спаленій сонцем сірій полониш. Низина, що приймала вночі фантастичні, непевні форми, видавалась

удень дуже гарною. Широкий і тихий Дунай блищав проти сонця, мов криця, а з-за прибережних, зелених іще верб здіймались у небо блакитні шпилі далеких гір.

Розглянувшись уважно, Остап зміркував, що звідси до Кишниці, де стояв вітряк Якимів, буде верстов із тридцять. Коли поспішитися, то до вечора можна б іще постигнути туди.

І вони, почистивши трохи свою молдаванську, заболочену вчора одержу, не гаючись, подались у дорогу. Вони йшли то шляхом, то стежками навпростець, намагаючись не звертати на себе уваги.

— Десь тепер наш Котигорошок із турком бесідує,— обізвалась Соломія.

— Як не годує раків дунайських,— кинув Остап. І їм уявилися нічні пригоди.

Вони обігнули з правого боку Рені і подались понад Прутом. З дороги видно було, як вився у низині кривульками глибокий та каламутний Прут, а за ним, скільки око сягало, руділи стиглим комишем плавні і хвилювались, як нива. Крайнеба щось курилося, дим низько слався над очеретами. Інколи над берегом Пруту проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки.

За Прутом була Туреччина.

Вже була ніч, коли вони підходили до кишницьких вітряків, що ліниво помахували крилами. На радість їм, у Якимовому вітряку світилось. Вони одхилили двері і увійшли. Там нікого не було — і Остап із Соломією присіли на мішках. У млині стояв теплий, приємно солодкуватий запах свіжої кукурудзяної муки. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постав були обсіпані ним, як снігом. Біле павутиння фестонами висіло вгорі, гойдалось од найменшого руху повітря і кидало дивовижні тіні при жовтому світлі одинокої ліхтарні. Жорна м'яко шамотіли по зерні; кіш трясся, як у пропасниці; вгорі щось жалібно скрипіло. За стінами вітряка, в селі, валували собаки...

Незабаром з'явився заборощений мельник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз-таки розказав йому, по що прийшов.

— Добре...— коротко одмовив Яким,— трохи упорась, і підемо.

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те.

Вони трохи спочили й перекусили, поки мельник засипав зерно та переносив мішки.

Так коло півночі Яким їх покликав:

— Ходім.

Вони вийшли.

Над селом стояв звичайний в осінню пору туман. Він йшов, очевидячки, з річки, з плавнів, бо чим нижче вони спускалися, тим туман ставав густішим. Село виглядало, як із-під води, бліде світло лиш де-не-де блимало крізь млу. Дихалось важко. Всі троє мовчки спускались униз, а далі звернули убік до села і йшли так верстви зо дві, то спускаючись, то дряпаючись по горбах. Врешті мельник казав їм зупинитися, а сам пішов наперед. Остап із Соломією вдивлялись у темряву і нічого не бачили; мельникова постать раптом зникла з-перед очей, мов розпустилась у млі. За кілька хвилин він вернув і повів їх за собою униз, по крутому й слизькому схилу. Коли вони обережно спускалися з гори, недалеко від них блимнули два вогники і в ту ж мить зникли.

— То лис,— пояснив мельник.

Врешті вони зупинились. Мельник викресав вогню і освітив вузьку, як лисяча нора, печеру.

Тут, видно, недавно були люди, бо лежала купа сушого листу та кілька грубих вербових полін.

Мельників план був дуже простий: зв'язати невеличкий пліт, аби міг здержати двох людей,— і в темну ніч, ховаючись од козаків, переплисти у плавні. А там уже

безпечно. Коли б не стало прихованого тут матеріалу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапові жмут мотуза та паяницю, попрощавсь і зник у млі.

Соломії дуже сподобався мельників план. Вона мала охоту зараз-таки в'язати пліт.

При світлі воскової свічки, що вони роздобули в млині, вони взялися до роботи і так захопилися, що забули про втому та сон. Та матеріалу було не доволі для плота, і треба було одкласти роботу.

Другої днини Остап пустивсь на розвідки. Показалося, що їхній сховок був у макітрі, але доволі було злізти на гору, як саме тут, мало не під ногами, ніс бистрі води Прут, вгинаючись у берег коліном і ховаючи обидва кінці за високими береговими виступами. Місце справді було вигідне для переправи, бо доволі було кордонному козакові загнути за виступ — і коліно річки зникало йому з очей.

На березі валялись галузки, уламки дощок і навіть цілі верби з корінням, викинуті на берег повинню. Над плавнями чорними пасмами повз дим.

Тільки вночі Остап із Соломією зважились податися на берег. Вилазячи з макітри на гору, вони побачили червоне крайнебо, наче сходив місяць.

— Що за мара,— обізвався Остап,— адже тепер не місячні ночі.

Та Соломія, що встигла вже злізти, раптом одхилилась і мало не скрикнула:

— А дивись!.. дивись!..

Остап глянув і остовпів.

Перед ним, на крайнебі, стояли високі вогняні гори. Та ні, вони не стояли. Вони рушились, як живі, хитались, тремтіли, осідали в одному місці і виростали в другому. Вони тихо жевріли, як купа іскристого золота, або вибухали червоним снопом полум'я. Відтак знесилювались, в'яли і гнулись од вітру, і знову росли, знов

палали. Коли одна з них падала, друга підхоплювала її, здіймалась догори і бистро ламала лінію блискучих визубнів. Од них займалась на небі хмара і палала вкупі з далеким небом.

То горіли плавні.

З жахом вдивлялись Остап із Соломією у сю картину.

— Ні, не до нас йде, а вбік, за вітром,— із легким серцем зітхнула врешті Соломія.

Здавалося, розбурхане море вогню кипіло, ревло, бризкало вогняною піною, раз червоною, як грань, раз білою, як світло блискавки, і йшло сердитими хвилями на чорні безборонні плавні, що причаїлись і тремтіли у нічній пільмі.

Однак ніколи було любитися. Оглядаючись і прислухаючись, вони зійшли на берег. Не було нікого. Од далекого світла внизу здавалось іще темніше. З плавнів уставав туман.

Вони знайшли, що їм було потрібне, і з великою обережністю, пам'ятаючи, що кожна хвилину може виткнутись із-за виступу козак, потягли на гору оберемки вербового гілля.

З опівночі пліт лежав готовий, аж просивсь на воду.

Він був важкий, кострубатий, і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія крєктали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору.

Навколо — ні душечки. Ні, їм таки везло нині! Туман стояв густий, мов кисіль; до світа було далеко, а кордонна сторожа або поснула, або вигинула.

— Заким сонце зійде — го-го! де ми будемо...— радісно шептав Остап.

— Тоді кажи гоп, як перескочиш...

На березі було теж тихо і безлюдно. Каламутний Прут дихав вогким холодом. Сірі, ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли.

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опирався бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав: пліт несло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися зі стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт, і нелегко було пристати до берега. Остапові пощастило, однак, зачепитись якомсь за прибережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт — і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його і понесла вниз укупі з харчами, забутими на плоту. Та се була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості — сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї, і, твердо упираючись ногами в нову, не панщизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запалася, треклята країно, з твоїми порядками!..— заляв він наголос.

Одночасово на тому березі почулася кінська ступа.

— Хто там?..— кинув у п'їтьму кордонний козак і, не дочекавшись одповіді, бахнув наосліп із рушниці.

— Ой! — скрикнув Остап, ухопившись за груди і захитався.

— Нічаво-о!.. Коли не влучив, тікай собі з богом! — добродушно промовив козак і ступою подався далі...

III

— Що тобі? — прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

— Ой,— тихо стогнав Остап,— поцілив мене отут, під серце...

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одержу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

— Тікаймо... тікаймо... він іще стрілятиме, він уб'є тебе...

Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона захопила його під руку і сливе поволокла за собою. Вона вскочила у комиші і бігла прудко, наскільки позволяв се Остап та густий очерет. Тряскій ґрунт плавнів вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутовався під ногами, а вона бігла усе вперед, пойнята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти якомога далі, укритися від наглої смерті.

Остап несвідомо піддавався їй. Він біг за нею, хоч із кожним віддихом і рухом кололо його в грудях і нападали часом млості, а з-під руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре.

«Аби лиш перебігти оце місце... аби лиш перебігти, і все минеться... нічого лихого не буде...» — блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врешті він почув, що мліє.

— Стій... не можу...— шепнув він, опускаючись додолу.

— Що тобі? — опритомніла молодиця, схилившись над ним.

— Крові багато витекло...— насилу вимовив Остап.

— Тебе зранено? Де? — скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Не видно було навіть комиша, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

— Де тебе зранено?

— Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап сикнув од того дотику.

В голові у Соломії розвиднілось. Жах її щез без сліду. Вона знала, що робити.

Обережно розщібнула йому сорочку і відкрила груди. Сього було мало. Вона роздерла пазуху, одліпила скривавлену сорочку, потім одшматувала довгий пас зі своєї підтички і з поміччю Остапа тісно зав'язала йому рану.

— Води!..— попрохав ранений.

Води! Се легко було сказати! У сій пітьмі, у сій чорній невідомій пустині, де доволі було зробити кілька ступенів, щоб заблудитись, трудно було шукати воду. Серце Соломине рвала та просьба Остапова, а голова шукала способу. Ба! Адже вони на воді! Про се свідчить трясовина, що вгинається під ногами. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була се густа, гнила й тягуча рідина, з противним запахом шувару. Соломія зачерпнула її у' пригорщі і подала Остапові. Той змочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула з себе верхню одягу і підмостила йому під голову. Про те, щоб пускатись у дорогу в таку пітьму в невідомій стороні, не було й гадки.

Треба було дочекатися світу.

Остап лежав на очереті й почувавсь ослабленим. У грудях у нього хрипіло, і було боляче дихати. Не то сон, не то забуття склепляло повіки.

— Ти тут, Соломіє? — питав він і дрімав далі.

— Тут, тут... осьде...

Серце нило в Соломії од жалю й тривоги. Їй легше було б, коли б куля потрапила в неї.

Та ще коли б вона хоч могла бачити його рану, його обличчя — їй, здається, не так би важко було. А то ся пітьма, сей чорний, клятий морок. Він оточав її з усіх

сторін, слався перед очима, висів над головою, заповзав під шкіру, виповняв її всю та гнітив серце... Надаремне витріщала вона очі — вона не могла навіть одрізнити пальців на власній руці. Він жив, той морок, рушався, дихав, шептав щось тисячними устами, безперестанно, уперто, з посвистом, як стара баба. Соломія сиділа перстрашена та прислухувалася, про що шепче морок.

— Шу... шу... шу...— починав він іздалека,— шу... шу...шу...— одзивалось тут коло неї,— шу... шу... шу...— шепотіло все разом — а пощо було клясти... шу-шу... а тепер умре... побачиш — умре... шу... шу... шу...

Соломії ставало моторошно. «Брешеш, брешеш...— хотіла вона кинути в лице злому морокові,— він мій... він буде жити... його не дуже поранено... адже він скільки пробіг...»

Але морок уперто шумів своє: «Він умре... шу... шу... шу... він умре... шу... шу... шу...»

І немов в відповідь йому важко дихав Остап, тихо постогнюючи крізь сон.

Соломія затулила вуха й заплющила очі. Ся пітьма, більш знайома, більш свійська, не так мучила її. Зате вона почула вогкий холод, що проймав її наскрізь. Та вона не хотіла виймати з-під голови в Остапа своєї одежини і тільки скорчилась, щоб хоч трохи зогрітись. Вона не чула вже зловіщого шептання мороку і оддалась надіям на краще. Він вигоїться, він житиме... вона не дасть йому загинути... От коли б лиш світало уже... коли б світало...

Утома взяла своє: Соломія навсидячки задрімала.

Коли вона прокинулась, сіре світло падало з хмарного неба. Туман іще плутався у комишах і поволі здіймався догори. Плавні немов курились.

Остап лежав тут же з розплющеними очима; його молоді обличчя немов прив'яло, на уста впала смага.

— Ну, як тобі? — припала до нього Соломія.

— Та нічого... тільки дихати важко... згага мене палить... води...

Треба було щось радити.

— Ти можеш йти?

— Не знаю... зведи мене...

За поміччю Соломіїною Остап звівся. Він затискав зуби та кріпився, щоб не стогнати,— так його боліло за кождим рухом десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так вони звільна йшли поміж високими стінами жовтого комишу.

Недовго їм довелось шукати води. Незабаром заблищало кризь комиш спокійне дзеркало озерця.

Соломія напоїла Остапа, оглянула і обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку — і Остапові стало легше.

Почали радитись, як їм вибратися з плавнів, куди йти. Остап міркував.

— Де сонце? — поспитав він.

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунею, що тихо гойдалась угорі, виднівся клапоть сірих олив'яних хмар. З-за високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

— Звідки вітер? — допитувався Остап.

Але й те нелегко було зміркувати. В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схиляючись, раз в інший.

Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки; Соломія ж, навпаки, доводила, що їм слід йти вліворуч, проти вітру, бо, здається, направо гнеться комиш. Соломіїне перечення дратувало раненого, і вона мусила згодитися з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плутатися в густих комишах, зарослих павутицею, перескакувати з купини на купину, щоб не попасти в багнисту безодню. Часто доводилось обходити ерики й озерця, де Остап освіжавсь холодною водою та змочував розпалене

гарячкою чоло. Соломія сливе несла Остапа, а проте їм доводилось часто зупинятися, бо слабий утомлювався і потребував спочинку... Та вони знов воліклись, одинокі, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнатими китицями та наводив сум одноманітним шелестінням. Вони йшли так довго, не віддаючи пори дня, бо над ними все висів клопоть олив'яної хмари, а круг них усе їжився височенний, цупкий, жовтий комиш, немов сунувся разом із ними, як зачарований. Часом їм здавалося, що поміж очеретом щось шмигнуло, немов пес або вовк, інколи вони з огидженням обминали сонних, млявих од холоду гадюк, що купами лежали на купинах або ліниво пересувалися поміж очеретом.

Раз їм почувся згори шум, одмінний од шуму плавнів, і вони доміркувались, що то пролетіло над ними стадо якихсь птахів, може, диких гусей. Здавалось, плавням нема кінця-краю; навкруги було усе те саме та й те саме, немов вони стояли на місці.

Справа починала бути поганою. Остап знемігся і зовсім розхорівся: його палила гарячка. Соломія поклала його край озерця і задумалась. Адже вони могли пропасти отут, без людської помочі, без харчів, посуваючись так поволі! Голод уже й так ссав під грудьми. Видно, вони заблудились і тепер плутаються у плавнях — і хто зна, як довго ще можуть блукати у сій глушині. Чи не краще б лишити тут Остапа — вона ж йому однаково нічим не годна допомогти — та самій метнутись й пошукати виходу? Так було б певніше й скоріше.

— Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди, розглянь...— згоджувався Остап.

— Ти, певно, зголоднів, їсти хочеш?

— Ні, не хочеться... тільки пити.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води.

— Отак добре буде...

Соломія озирнулась і стала міркувати...

Вона піде проти вітру... здається, управо більш гнеться куня... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися.

— Не сумуй же тут без мене, я швидко повернуся,— обернулась вона до нього і зникла в комишах.

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх згори, до переправи.

Управо — горіло... так, управо горіло,— і туди гнав вітер вогонь; у ліву руку виднілись гори й верби. Значить, треба йти туди, проти вітру. Вона стрибала з купини на купину сливе бадьора. З кожним ступенем надія росла у її серці, хоч картина не мінялася. Часом їй доводилось продиратися через таку гущину, що вона ледве пролазила поміж жовтими стінами. Посковзнувшись, Соломія вскочила вище колін у холодну тванюку.

Під ногами була безодня, та, на щастя, вона вхопилася за кущ очерету і вилізла. Вона роззулася, повилила з чобіт воду і пішла далі. Крізь комиші блищали подекуди озерця. Водяний мак вигідно спочивав на них круглим листом, висував із води зелені збаночки. Соломія зупинялась на мить, щоб подивитись іздалеку, як дикий гусак старанно укладав пір'ячко на голові самички, а вона мліла, плямкала дзьобом і розправляла крила. Гадюка часом перепликала срик хвилястими рухами, здіймала голову, повабно хитала нею з боку на бік, як значна дама, і роздивлялась навкруги круглими очима. По сих непролазних пущах, певно, ніколи не ступала людська нога. Тут було безліч таємних закутків, скрізь стрічались берлоги диких звірів, вислані кунею та сухим мохом. На старих очеретинах гойдалися покинуті гнізда, по рудих, аж червоних, ослизлих од туману купинах валялись пір'я й гадючі линовища. Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу. Часом очеретяний початок, зачеплений Соломією, лопався і обсипав її білим пухом,

мов снігом. Соломія йшла, як на дні моря, а вгорі, над її головою, шуміла куня, немов котила кудись руді й каламутні хвилі. Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простягались недалеко. Аби йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш абощо. Треба зараз вертатися, поки вона недалеко одійшла й не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність — комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли б швидше знайти Остапа, вона тоді знов подасться на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди зeszли. Соломії здалося, що вона дуже одхилилась уліворуч. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо пам'ятала. Вона мусила вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром: треба, щоб він тепер дув у спину, і йти за вітром. Соломія глянула вгору. Куня гойдалась то в той, то в інший бік. Рішити було трудно. Однак Соломії здалося, що їй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Пройшовши зо двоє гонів, Соломія запевнилася, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинилась. Очевидячки, вона збилася з дороги, заблудилася. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування. «Що робити?» — немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що вів почує її, і крикнула:

— Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула — те ж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та ненадовго. Новий приплив енергії, шалена відвага по-йняли її волю, і вона кинулась уперед, розхиляючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зраненого оленя. Од часу до часу вона кликала Остапа. Відповіді не було. Вона почала кричати на всю міць легких, у надії, що коли не Остап, то хтось інший почує її. Не могло ж бути, щоб вона так далеко відбилася од берега, де проходили часом люди. Шум комишу перемагав її. Налякані чужим голосом птахи з тривожним писком крутились над головою Соломії. Комиш шумів. Він їжився перед нею, тіснив із боків, настигав іззаду, ловив корінням за ноги, колов і різав шорстким листом. Жовтий, гладкий, високий — він глузував із неї, помахуючи над її головою рудим чубом. Соломія чула до нього зненависть, як до живої істоти. Він дратував її. Коли б у неї був серп або ніж, вона різала б його доти, поки б він не поліг увесь або вона сама не впала трупом. Соломія накинулась на нього і почала троцити зі злості, з озвірінням, як свого ворога.

Вона рвала його, ламала, крутила і била ногами, а він згинався, упирався, зчіплювався вгорі китицями, ранив їй руки і тільки корінням тремтів, немов од скритого реготу.

Соломія знесилилась і впала. Їй стало душно. Піт краплями стікав по виду, груди важко дихали, і очі блищали, як у звіра, що попавсь у лабети. Значить, нема виходу; вона мусить тут погибати, а Остап через неї — десь у другому кінці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить хворий і самотній у пущі і вигляда її з очеретів.

Їй жаль стало молодого змарнованого життя — і вона заплакала.

Тим часом короткий осінній день гас, із плавнів вставала ніч. Спочатку морок поліз із-поміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом.

Ставало вогко й холодно. Поночі нічого було рушатись. Соломія сиділа, обнявши голову руками, і думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на світ займеться і можна буде йти, вона піде просто, просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона знайде там людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, і з ними обшукає плавні та знайде Остапа. Коли б лиш переждати ніч...

Чим більш темніло, тим вітер, здавалось, дужчав, принаймні очерет шумів так, що заглушав навіть думки. Нічого не було чути, тільки безперестанне, одноманітне, вічне шу-шу-шу... шу-шу-шу... Правда, часом вона помічала, що низом, поміж комишами, щось проскакувало, а шамкий сухий лист очерету тоді тріщав. Птахи були неспокійні, метушилися, бились крилами поміж очеретом і здіймали галас, мов перед бурею.

Соломія сиділа так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли се сталося,— втома і шум комишу приспали її.

Вона не могла б сказати, прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось олив'яне небо. Все тіло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть спускались на очі, голова була несвіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так як стояла, і зважилась йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабші, ніж учора, а повітря було якесь густе і трудно було дихати ним. Опріч того, Соломії докучав голод. Уже другу добу вона нічого не їла, під серцем її млоїло, в животі корчило. На ходу Соломія висмикувала стебло або корінь водоросла

і жувала противну, з болотним запахом рослину. Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов кабаняче рохкання. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливості, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона зібрала свою енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, єрики... І знов комиші, і знов вода, і знов той самий згук розміреного, однотонного прибою морської хвилі. Надвечір їй почувся дим, і вона зраділа — значить, близько люди. Та чим далі вона йшла і чим більше смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно. Її дуже дивували і навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що се таке робиться навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань, хмари — і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь іще десь далеко. Коли швидше побігти — можна ще втекти. Тільки так душно, так важко... наче хто женеться ззаду і дихає, налягає на плечі. Соломіїне вухо ловить уже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звір-велет трощить щось, жвакає і важко сопить. Се ж видима смерть здоганяє її!.. Тут нема вже рятунку. Ніхто й ніщо не допоможе. Несказаний жах обняв

Соломію. З криком «Ох, боже мій!.. ох, боже!..» вона шарпнулась із останніх сил і наосліп кинулась в очерети, слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерті, мчало в перестрашу перед наступаючими бурунами вогняного моря...

А воно йшло. Воно котилось за ними невпинними, непереможними, веселими хвилями, золотом розсипалось по плавнях, жерло очерет, випивало воду, підпалювало небо...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світу, од людей. Гарячка палила його всередині, він щохвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову. Йому докучило дивитись на жовті стіни комишу — і він заплющив очі. Він думав. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Туреччину, через віщо покинув рідне село й дідуся. Як-то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли б вони прийшли й подивились на свого внука, підстреленого, знесилоного, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

Йому все щось верзлося, і в маячні він кликав дідуся.

Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він із комишів і ставав перед Остапом, згорнувши руки.

— Тебе зранено, синку, чи не з ляхами бився?

— Ні, дідусю, то мене москаль вистрелив, як я кордон переходив.

— А де ж твої братчики, січовики дунайські, що ти сам лежиш поміж очеретом?

— Е, дідусю, ви думаєте, що ще й досі там Січ є? Ні, нема, дідусю, вже Січі... Була, та загула... Вивів Гладкий, може чули, товариство на озівські степи, покинув турка...

— Що ж ти робитимеш, синку, на чужій стороні?

— Як живий буду, землю оратиму, рибальством житиму... все ж краще на волі, ніж під паном... Там іще лишилися наші люди, дідусю... під турком...

Остап вів бесіду з дідусем — і дідусь потішав його, давав ради, розказував про колишнє й про те, що діється у селі тепер...

Як тільки Остап розплющував очі, дідусь ховався у комиші, але доволі було заплющити їх, як дідусь знов з'являвся і слухав пригоди Остапові або оповідав про себе.

Надвечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно й поворухнутися, що він не годен сам видобутися з сих нетрі я.

А може, вона його покинула?.. «Соломіє... Соломіє...» — стогнав хворий, та стогін його заглушався шумом плавнів.

Вночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кілька хвилин, западав у нетяму. Ніч тяглась довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Де ж вона, що з нею? — Остап нудився.

Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі.

«Чи вона жартує, що перекинулась собакою?» — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він настоював вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дививсь на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсті на його грудях й міцні замочені лаби.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лабу, далі другу і трошки присунувся до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби і осів на задні лаби, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витягнувся, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкіру. Вив він довго, на кілька нот, із великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизився до Остапа. Єдиним оружжям Остаповим була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, не допускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, з запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувся і щез у комишах.

По сих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати.

Чи живого, чи мертвого, а таки з'їсть вовк або сточать хробаки у сих нетрях. Чи не однаково?

Остапові згадався Котигорошок. «Хіба я боюсь смерті? — чув він його цапиний голос.— Зроду-звіку. Пошли, господи, хоч зараз. Раз умирати — не двічі... Умер — і край, більш не встанеш...»

Остап теж не боявся смерті. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях або вовки роздерли її. І Остапові стало жалко Соломії, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радості почати нове життя, приходять погибель і, як щенят у річці, топить їх обох... Топить... топить... топить...— співають йому відхідну комиші з правого боку.— Погибель... гибель... гибель...— підхоплює ліве крило.

Остап лежав довго, без кінця. Осінній день сунеться поволі, сіре небо цідить бліде світло.

Остапові нудно. Він має таке враження, наче чекає перевозу... Ось-ось має переправитися... ось-ось переправиться... і не може, щось не пускає... «Тихо будьте, люди, не хапайтеся...» — шепче дід Овсій, і палають на небі вогні. Вогні палають, розростаються, од них йде тепло і зогрівав Остапа, розпалює йому кров. Гаряча хвиля б'є до серця, в голові прояснюється. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Світ такий красний... Остап іще молодий, він не жив іще, не зазнав усього... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ божий, людей, обняти Соломію... Він іще живий, він не лежати-ме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть...

Остап зсувається зі свого ложа і повзе.

Йому боляче. Ну, та нічого, терпи, козаче... Він буде плазувати, чіплятиметься не тільки руками й ногами, а й зубами навіть, а таки вилізе з сих мочарів.

Остап повзе. Йому трудно, кожну купину доводиться брати з бою, в грудях коле й спирає дух, ноги важкі, як колодки. Він спочиває, омліває часом, прокидається і знов повзе на дні комишевого моря. До серця б'є гаряча хвиля; дика, непереможна згага життя палить усередині, сповняє усю його істоту.

Раптом він чує над собою:

— Остапе! Остапе! Се ти? Живий?

Він знає, чий то голос: то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

— То я, то я, серце моє...— обзивається він до неї і чує, як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обоє у високості, ген-ген до зоряного неба... Йому так радісно, так добре...

IV

Край битого шляху, яким селяни наддунайських сел їздять у Галац, заховався серед купи верб та поміж

очеретами циганський виселок. Він складався всього-на-всього з трьох хаток, властиво, курників, низеньких, кривих, зліплених із глини, як ластівчані гнізда.

У двох із них, очевидно, ніхто не жив, бо вікна були повидирані, комишеві стріхи обсипались і кінці лат стирчали з них, як ребра кістяка. Тільки в одній ліплянці світились два віконця і вився димок із вербового димаря...

Там жила одинока у висілку циганська сім'я.

Найбільше місця в хатці займала піч із великим, мало не до землі комином. Припічок був так низько, що вогонь горів сливе на землі. Сива розтріпана циганка гріла коло вогню свої лахмани, підкладала в огонь очерет і курила з короткої люльки. На лаві, в вигідній і мальовничій позі, розкинувся молодий циган. Його чорні кучері вилазили крізь подертий бриль, а блискучі очі й веселе, подзьобане віспою бородате обличчя осміхалось до молодиці, що, зігнута, силкувалася стягти з ноги свого чоловіка чобіт. Її струнка фігура зігнулась од напруги, як тугий лук, а фантастичний синій плащ і червона спідниця не могли скрити міцних форм молодого тіла.

На порозі стояв старий високий циган, немов роздумував, чи увійти до хати. Врешті він переступив поріг, підійшов до печі і присунувся до вогню, так що його суворе обголене обличчя заблищало міддю. Тоді обізався до молодшого:

— Ти загнав, Раду, шкапину? Щоб часом не забрела в плавні та не згоріла.

Раду збиравсь одповісти, коли в той мент щось сильно стукнуло в вікно.

Усі здригнулися. Молода циганка вискочила з хати.

Скоро після того знадвору почувся її різкий горловий голос:

— Раду, аорде!¹

¹ Раду, йди сюди!

Раду ліниво звівся з лави і вийшов надвір; за ним подався старий.

Під вікном, у благаючій позі, стояла перед циганкою якась страшна жінка, бліда, простоволоса, в подертій заболоченій одежі, і намагалася щось вимовити. Її уста ворушилися, та голос не добувався. Се її мучило, і вона говорила очима — червоними, наляканими, страшними. Врешті їй удалось прохрипіти:

— Люди... добрі... рятуйте... рятуйте!.. Остап лежить там, недалеко... ходім... рятуйте!..

Цигани нічого не розуміли.

— Содеш душа?² — питав старий циган.

Соломія, одначе, не слухала його — вона зверталась до Раду, хапала за плащ циганку, благала старого. Вона стогнала і тягла їх за собою.

Цигани не хапалися. Вони радилися, сперечалися, кричали. Врешті зважились — Соломія се помітила. Вона ухопила за руку циганку, наче боялася втратити її, і побігла в той бік, де горіли плавні. Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу, вона подалася вздовж плавнів.

— Кай жа?³ — тривожно кричав Раду на Соломію.

Але вона не одповідала та все бігла наперед. Врешті зупинилась, нагнулась до землі і промовила:

— Остапе!..

Одповіді не було.

Цигани теж нагнулися придивляючись. Лежав якийсь чоловік. Старий циган викресав вогню, запалив очеретину і наблизив її до Остапового обличчя. Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови.

— Саншукар...⁴ — шепнула молода циганка, нагинаючись над Остапом.

² Що кажеш?

³ Куди йдеш?

⁴ Гарний.

Ся похвала, видимо, роздратувала Раду, бо він гринув на жінку горловим, диким голосом і одтрутив од Остапа.

— Люди добрі,— благала Соломія, стоячи на колінах,— змилуйтесь, прийміть нас до хати... Ви ж бачите — пропадаємо... Чоловіка мого пострелено, він ледве живий, мало не загинули ми в плавнях... Я вам оддячу, я вам одроблю... Візьміть усе, що маю... все... та не кидайте нас... Ось нате...

З сими словами Соломія зірвала з шиї торбинку і висипала з неї на руку старому циганові кілька срібних монет.

Старий побрязкав грошима на долоні, підкинув їх і сховав у кишеню.

— Мішто!..⁵ — сказав він коротко.

По нараді з молодим вони взяли Остапа — один під пахви, другий за ноги — і тихо посунулись до хати.

Стара циганка віджила, коли принесено раненого. Її страшне, жовте, відьомське обличчя зразу стало добрішим, а сиві пасма кіс, що вибивались із-під чорної хустинки, спокійно лягали на Остапові груди, мов на груди сина, коли вона обмивала та перев'язувала йому рану. Напоєний незабаром зіллям, із перев'язаною раною, зогрітий теплом, Остап розплющив очі. Се так врадувало стару циганку, що вона забелькотала щось жваво, сильно зачаділа з люльки і радісно потріпала Соломію по плечах.

Стара циганка взяла Остапа під свою опіку. Вона ходила коло нього, варила йому зілля, обдивлялась рану, поїла козячим молоком, особливо коли Гіца та Раду виходили з дому.

Молода Маріуца при мужчинах не звертала уваги на Остана, ба навіть показувала, що її сердить уся ця історія: вона часто викрикувала щось лихе різким, як у ворони, голосом і блимала непривітним оком у куток, де

⁵ Добре!

лежав ранений, та Соломія помічала, що все се робить-ся більш для Раду, бо, сердячись, циганка позирала скося на чоловіка, видимо цікавлячись, яке се враження робить на нього.

Проте доволі було мужчинам вийти за поріг, як Маріуца оберталась у добру, сердечну жінку і помагала Соломії та старій матері ходити коло Остапа. Вона укривала його найтеплішими із своїх лахманів, одгортала волосся з чола, одганяла осінніх мух і все се робила так охоче, з такими жвавими та гарними рухами, що здавалася гнучкою рослиною на вітрі. Зиркаючи своїми чорними, блискучими очима то на Остапа, то на Соломію, вона питала в Соломії:

— Мануш? Мануш?⁶

І коли Соломія, не розуміючи, чого та хоче кивала наугад головою, вона допитувалась:

— Сарбу шос?⁷

Часом через Остапа циганки опізнялися з мандрівкою на зебри. Щоранку вони запрягали у свою двоколесну гарбу маленьку, худу й облізлу шкапину, забирали з собою полотняні сакви і залазили у збиту зі старих дощок дерев'яну скриню, що служила замість васага у гарбі. Скриня була така висока, що стара циганка цілком зникала у ній, і тільки її страшна голова з білими патлами та червоною люлькою в зубах виглядала звідти. Маріуца ставала у скрині на коліна і смикала за віжки. Мала, облізла шкапина сумно схиляла голову і не рушалася з місця. Маріуца цмокала, біла її віжками, обертала батіг то одним, то другим кінцем, підбадьорювала горловими звуками. Шкапина ні з місця. Тоді стара циганка випускала з сухих грудей дикий, нелюдський крик, підіймала догори кулак із димучою люлькою, трясла їм і кляла так страшно і завзято, що комиші схилялись навколо од страху і сорому. Коли траплялись мужчини, вони помагали жінкам криком і руками.

⁶ Чоловік? Чоловік?

⁷ Як звуть?

Серед несказанного ґвалту шкапина врешті надумувалась, витягала хребет, випинала ребра і, ледве переступаючи тремтячими ногами, тягла чудний візок по курній дорозі.

Вони їздили по селах, жебрали, збирали де яєчко, де жменю муки або кукурудзи, викопували зі смітників брудні й подерті ганчірки і виладновували увечері з гарби таку силу різнорідних речей, що трудно було вірити, аби всі вони дістались їм із доброї волі милосердних людей.

Ґіца з Раду підвечір прокидалися — вони мали звичку спати удень і щезати на ніч, — і в задимленій хатці ставало весело й гамірно. На припічку палав вогонь, жінки варили якесь вариво і, як сороки, сповняли хату горловими вигуками, оповідали свої пригоди. За вечерею з'являлась горілка, вино, всі пили, кричали, вимахували руками, гнулись, як комишина, блимали чорними очима та підсиненими білками, світили розхристаними чорними грудьми. Часом заходили на вечерю сусідні цигани, похмурі й непевні фігури, і теж пили, кричали, стукали кулаками у стіл.

Чорні тіні од чорних циган хитались по стінах, у хаті здавалось людно, як на базарі.

Остап не міг спати од того галасу: він лежав із розплющеними очима, в гарячці, і уявляв, що попав у пекло.

Весела кумпанія закликала Соломію, частувала вином, та Соломія, не розуміючи циганської мови, ухилилась од запросин — врешті їй було не до того.

К ночі все те стихало. Ґіца, Раду і гості вибирались кудись у дорогу, а циганки залазили на піч. Другого дня було те ж саме.

Лишаючись у хаті сама, поки жінки їздили по жебрах, а мужчини хропли під стінами на лавах або щезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона підмазувала чорні, задимлені

стіни хатчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил із Гіциної скрипки, мила стіл і навіть занехаяні шибки, крізь які видко було море рудого комишу та білу, блукаючу коло хати козу.

Соломія усе старалася оддячити циганам за рятунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого цигана — вона се помічала з його лихих поглядів, із його бурчання. Та що мала чинити? Піти найнятись у город або в село, лишити хорого на самоті, без помочі, вона не могла, бо Остап раз у раз її потребував. Навіть коли вона чепурила хату, він часто кликав її слабим голосом:

— Соломіє!..

— Чого, Остапе? — кидала вона роботу.

— Сядь коло мене...

Вона сідала на лаві, а він мовчки дивився на неї червоними з гарячки очима або плів нісенітниці.

Однак Соломія не тратила надії і навіть не дуже журилась. Молодість брала своє. Коли вони не загинули в плавнях, коли не пропали досі, то вже тепер не загинуть,— аби Остап швидше вигоївся.

І Остап поправлявся. Гарячка згодом спала, рана швидко затягувалась, сили підживали. За два тижні він уже зводився з лави, доволікався до вікна і сумно поводив очима по хвилі рудих, аж червоних комишів.

Соломія тепер могла залишати Остапа на день самого. Вона радилась із ним: чи не піти їй разом із циганками по селах, може, хто найме на поденне. А то стрінуться де свої люди, напутять, допоможуть, не те що чужі.

— Що ж, іди,— згодився Остап,— може, й мені що напитаєш, як очуняю...

Другої днини, як тільки циганки вирушили на жебри, Соломія пішла услід за їх гарбою. Ті помітили її і здивувались.

— Кай жа?⁸ — крикнула Маріуца, обертуючись.

Соломія махнула тільки рукою, показуючи, що вона піде туди, куди й вони. Циганки погергали трохи та й заспокоїлись.

Соломія йшла повз плавні. Збоку, удень, вони видавались не страшними і навіть гарними: цупкі й високі очеретини блищали на сонці, як золоті; куня стелилась за вітром та привітно шуміла, як лан стиглої високої пшениці. Хоч погода була сонячна й суха, та дув холодний осінній вітер і таки добре продував крізь лиху Соломіїну одежу. «Зима ось-ось потисне,— думала вона,— а пі я, ні Остап не маємо чим загорнутись — треба заробляти...»

Соломії пощастило. Циганки, певно, доміркувалися, чого вона пішла за ними, бо в першому ж таки селі вони одвели її до заможного болгарина, який найняв Соломію перемивати вовну. З того дня Соломія приносила з собою трохи грошей та купувала Остапові кращу страву.

Однак старий Гіца розібрав, де раки зимують. Помітивши, що Соломія приносить гроші, він якось приступив до неї, простяг руку, закрутив грізно баньками і крикнув:

— Давай гроші! Чи я дурно тебе годуватиму?..

Соломія не розуміла мови, та догадалась, чого він хоче.

Однак Гіда для більшої ясності вийняв із кишені монету, поклав її на долоню і, тикаючи в неї чорним пальцем другої руки, уперто й сердито провадив своє:

— Пара! Пара!..⁹

Соломія оддала йому, що мала.

Надалі так було з кожним її заробітком: він щезав у глибокій Гіциній кишені.

З кожним днем життя в циганській хатці робилось тяжчим та тяжчим.

⁸ Куди йдеш?

⁹ Пара! Пара! (Турецьк.) — Гроші! Гроші! — Ред.

Раз сталася така пригода. Остапові зсунулась пов'язка з рани, і він ніяк не міг дати собі ради з нею, йому ніяк не вдавалося зав'язати її. Маріуца на той час була в хаті. Вона помітила це і допомогла Остапові зав'язати хустку. Саме в той мент, як Маріуца схилилась над Остапом, Раду ввійшов до хати. Циган зразу збілів, а його борода й волосся з чорних стали синіми.

— Аорде!

Він гримнув на жінку злим, здушеним, хриплим голо-сом. Руки самохіть стиснулись у кулаки.

Маріуца, не хапаючись, зав'язала хустку і стала перед Раду проста, висока, витягнена, як струна, зі спокійним, але грізним обличчям. Її очі, не змигаючи, дивились в його очі, немов говорили: «Зачепи». З хвилину вони стояли так одно проти одного, як статуї. Раду ожив перший: він підняв руку і важко спустив на її плече. Потім рука розтулилась і шарпнула за коси. Маріуца зігнулась, наче вклонилась Раду, та зараз підскочила і всіма десятима пазурами повела по його блідому виду. Він рикнув із болю й притяг її до себе, обняв. Вона забилась й закрутилась в його обіймах, як в'юн, а її синій плащ тримався на одному плечі, як перебите крило. Бійка розпалювала їх. Вони налітали одно на одного, бились грудьми, як роз'юшені півні, кусались і дряпались, як коти, ричали зі злості і теребили одно одного так завзято, що волосся в них наїжилось і стирчало, як вата з їх дірявих лахманів. Врешті вони розскачались із чудово-блискучими очима, зі схвильованими грудьми, з дихаючими вогнем ніздрами на блідих гордих обличчях...

Остап тремтів із досади, що не має сил побити цигана.

«Я б тобі утер маку,— думав він,— коли б москаль не виточив із мене крові».

Крові тої витекло чимало, бо здоров'я повертало до Остапа поволі, сили прибували по краплині, а білі уста довго не хотіли рожевіти.

До того, він був у неволі. Море комишу звідусюди котилось на нього рудими хвилями й не пускало, мов свого бранця.

Лишаючись по цілих днях на самоті, Остап пробував свої тремтячі ноги, як мала пташина крила, і нудився, і сумував, що не почував у собі ще сили покинути скоро циганську оселю. Придивляючись до життя тої оселі, Остап помічав багато незвичайного, тривожного навіть. Гіца з Раду по цілих днях спали, а на ніч кудись щезали. Часто серед ночі, перериваючи спокійний сон хатинки, розлягався раптовий грюкіт у віконце, і хату сповняла ціла банда якогось непевного люду, що пив, кричав, блискав жадними очима і сварився, як вовча тічка. Раз якось Остапові не спалося. Він відхилив надвірні двері, щоб дихнути свіжим повітрям, і побачив, як Раду пригнав чийсь коні, спутав їх і відвів у комиші.

«Еге,— подумав Остап,— дак ось воно що!..»

І чим більш Остап придивлявся, тим більш помічав і все більше запевнявся, що попав у злодійське гніздо.

Плавні були добрим місцем до схованки краденого, а старий і молодий цигани жили з ними душа в душу та сміливо звірялись їм із усіх таємниць небезпечного ремесла.

— Треба тікати звідси! — говорив Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження.— А то ще вскочиш вище хаяв. Раду на мене пеклом дише за свою — цур їй! — носату циганку та голомшить молодицю ні за що ні про що.

Однак Раду не завжди сварився з жінкою.

Траплялись такі дні, коли вся сім'я, мов змовившись, лишалась удома, спочивала. Всі разом обідали, пили вино і були веселі. Коли часом вибух гніву або лихо-вісний полиск підсиненого білка каламутив спокій, то лиш на хвилину. Зараз після того знов розлягався сміх, і радість була такою ж дикою, як і сварка.

По обіді Гіца знімав зі стіни свою скрипку. Вся сім'я знала вже, чого має сподіватися, і розташовувалась під хатою. Стара циганка накладала червону люльку свіжим тютюном і вигідно мостилася на призьбі. Гіца пасував на чоло подертий бриль, ставав у позицію коло дверей і починав. Спочатку Маріуца тільки світила на Раду білками, а він злегка підморгував їй гарячим оком та чорним вусом, але коли скрипка починала підсипати жару і лоскотати танцюристі жили, молодиця не витримувала, зривалася з призьби, як чорних птах, і кидалась у танець так прудко, що синій плащ її надувався і лопотів на вітрі. Раду був наготові. Всі рухи його, важкуваті звичайно, ставали у танці легкими й повабними, ноги ледве торкались землі, руки гнулись, як гумові, вся фігура його нагадувала тонку й гнучку лозину. Спочатку танцювали повільно, плавко, мов хитались від вітру. Та ось Гіца зігнувся і наліг на скрипку. Він підняв одну ноту і все викочував і викочував її нагору, все вище та й вище, аж млоїло, аж дух захоплювало в грудях. Врешті нота зірвалась із високості і покотилась униз. Спочатку вона котилась одна, підскакуючи й розганяючись, та ось ненароком зачепили другу, третю. Бренькнули ті ноти і покотились разом униз, як камінці з гори, все швидше і швидше, все більш розганяючись, усе більше захоплюючи нот, зростаючи в лавину згуків, у грізний музикальний водоспад, в якому чулась дика енергія руху.

Той водоспад цілком захопив танцюючих, стрепенув усі їх жилки. Вони все прискорювали темп, вабили одно одного руками й очима, припливали й відпливали, солодко омлівали, зручним рухом ухилялись із обіймів і знов гойдалися у танці, як чорні лебеді на хвилях. Навіть у ті моменти, коли вони, здавалось, стояли, кожен мускул їх чорного тіла тремтів під одежею, груди важко здіймалися, білі зуби блищали крізь розхилені уста, і з грудей вилітав короткий рик жаги.

Стара циганка, ледве помітна з-за диму від люльки, плескала з призьби в долоні, а з другого боку стояла біла коза і придивлялась, не змигаючи, до хазяїв, немов зачарована мелодією циганського танцю.

Остап теж вилазив із хати подивитись на танці.

«Чортзна-як гуляють, немов п'яні»,— думав він та згадував музики у своїм селі, що наймав колись Соломії.

* * *

Несподівано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодро. Якось перед світом Раду уніс у хату побитого, скривавленого Гіцу. Старий циган стиха постогнував і лишив за собою, від порога до лави, криваву стежку. Жінки сполохались. Стара кляла і сікалась до Раду, а той, похмурий і стурбований, пояснив їй щось пошепки, немов боявся, щоб сторонні люди не почули того. Стара циганка збила бучу, розворушила всіх. Соломія мусила затопити в печі, Маріуца з матір'ю обдивлялись побитого, а Раду поспішивсь укинути в вогонь скривавлену Гіцину одержу та зістругати з долівки сліди крові. Він був неспокійний, усе то виходив, то входив у хату, кудись щезав і знов з'являвся, щоб таємно порадитись із жінками. Жінки не поїхали на жебри. Облізла шкапина блукала цілий день коло дому, підставляла сухі ребра вітрові та скубла останню, пожовклу й посохлу травицю. Стара циганка, видимо, журилась, кричала, плакала і не відходила від Гіци. Маріуца була спокійна, але задумана. Гіца мовчки лежав у кутку, але часом скликав усіх, і тоді над ним нависали три чорні голови — і велись таємні поради. Щось мусило статися незвичайне. Що саме, Остап не знав, хоч догадувався. Пригода з Гіцою турбувала й його, і Соломію, і вони наважились покинути небезпечне місце, неважаючи на те, що Остапові трудно було пускатись пішки в дорогу. Завтра Соломія мала

попрохати свого болгарина притулити поки що Остапа і, коли він згодиться, зараз же вибратись із плавнів.

Та сталось інакше. На другий день, коло полудня, набігли на циганську хатину турецькі жовніри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття і пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, надаремне оповідав, як він опинився у плавнях, його не слухали, як не слухали лементу жінок, прокльонів Раду.

Вони поклали Гіцу на візок, запряжений облізлою шапиною, підперли двері кілком і, аллахкаючи та лаючи, пігнули бранців по дорозі в Галац.

Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть...

V

Соломії сьогодні щастило. В болгарина не робили, бо було якесь місцеве свято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа. Болгарин був задля свята трохи напідпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапові почувати вкупі з його челядниками і навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошима і забігти в Галац — купити Остапові теплу одешинку. Їй було якоесь особливо весело і легко сьогодні на душі, так здорово дихалось морозним повітрям, усе погане, що було в житті, відсувалось назад, блідло. Зростала певність, що все скінчиться добре,— і вона зазнає ще щасливого життя. Соломія не помітила, як опинилась на базарі. Очі в неї розбігались поміж довгими рядами яток і рундуків із купами різної одежі, з горами білих та рудих «качул»¹⁰, що лежали на рундуках, немов на них спочивала отара, з цілими стосами козлових черевиків, легких і запашних на весь базар. Вона не знала, куди перше поткнутися, і

¹⁰ Качула (турецьк.) — овеча вовна.— Ред.

довго, може, стояла б, коли б хтось не смикнув її ззаду за рукав.

— Соломіє! — обізвався рівночасно козячий голос.— Чи це ви, чи ваша тінь?.. Хе-хе-хе...

Соломія озирнулась: перед нею стояв Котигорошок.

— Іване! А ви звідки тут узялися? — скрикнула вона, зрадівши йому, як рідному.

— А що? Ви думали — пропав?.. Де ж Остап?

— Остап... та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю що треба...— І Соломія вивела з юрми зраділого такою ласкою Івана.

— Хе-хе-хе! Гора з горою не зійдуться, а ми...— сміявся він, ледве постигаючи короткими ногами за Соломією, і його сите тіло гойдалось від сміху.

Іван за цей час погладшав, вилюднів наче і виглядав не наймитом, а скоріш хазяїном. Коротку суконну чугаїнку він широко підперезав зеленим поясом, широченні шаровари пустив поверх халяв, від чого став іще коротшим, а цапину борідку запустив, і вона поважно лежала на його грудях, мов у статечної грошовитої людини. Вони примостились на сходах під крамницею.

— Оце але! — дивувався Іван.— Наче мені сон сниться, що вас бачу... Розкажіть хоч, яким чудом ви тут опинилися?

Соломія почала оповідати, та Іван раз у раз перебивав її.

— Хе-хе! Я гукаю — Остапе! Соломіє! — аж коли гляну, а навкруги вода... тільки буль-буль під веслами, буль-буль... а берег так і пропав у темряві...

— Ох, лишко! — охкав Іван, наче баба.— Під саме серце влучив, бач...

Іван витріщав на Соломію очі і крутив, здивований, цапиною борідкою.

...Аякже, аякже, таже обсмалили б, як кабана... пропала б душа християнська ні за понюшку табаки... хе-хе!..

...Ви думаєте — точнісінько так і мені було: ото пристали ми до берега...

...Оце але! Ну й бісова циганка!.. він її лупцює, а вона йому очі з лоба дере, так як...

Іван перебивав Соломіїне оповідання та все поривався розповісти про свої пригоди. Врешті він таки діп'яв свого.

— Вилізли ми з човнів, стали на турецьку землю, а мені й світ не милий, їй-богу!.. Де! Чоловік думав при купі з гарними людьми, а тут... тільки клунок ваш у руках... Йдемо на другий день у конак¹¹ записуватись, а мені все ви на думці з Остапом, мало не плачу з жалю... Записали нас — кажуть, вільні... Ну, живий живе й гадає — хе-хе-хе!.. Одні з нашої валки подались на Тульчу, на Ісакчу, до родичів, а я бачу, що й тут наші люди — та й лишивсь. Може, думаю, яку звістку про вас почую — їй-богу!.. Та чекайте ж бо, не перебивайте... От вийшов я на базар — став коло наших... оглядаю тих, що наймають... Проходять турки — гал-гал-гал! Як жиди наші... Чорні греки так і шпають, так і шпають... Підійшов до мене один чоловік — румунами їх тут звуть.— Йди, каже, до мене за «аргата»... Аргат — це по-їхньому, а по-нашому — наймит... А я й не знав, про що він... Чого хочеш, питаю? А він — аргат, аргат... Насилу розтолкували люди... Чому ні? — кажу, та й пішов за ним. Людяний чоловік, спасибі йому, харчі добрі... Оце як молодиця його почне на мене гримати, то він і піддобрюється, щоб я не покинув: «бун¹² аргат, каже, бун», ще й по плечу плеще... Та що він собі мислить, що я довіку буду молотити йому на гармані!.. Аякже, сподівайся, хе-хе-хе!.. От Савка — пам'ятаєте Савку — такий високий, сухий?.. Е, які ж бо ви, отой Савка... що... що такий сухий, високий, верстою дражнили... та він кличе під Тульчу... Йди, каже, туди, там землі не міряні, бери займай, скільки сили твоєї, рубай

¹¹ Конак (турецьк.) — поліційна дільниця.— Ред.

¹² Бун (румун.) — добрий.— Ред.

ліс, став хату, хазяїном будеш... Знаєте що, Соломіє... ой, знаєте що: рушаймо усі туди — їй-богу!.. І Остап із нами... От буде добре! Ходім зараз до вас, порадимося ще з Остапом... однак сьогодні свято... Ну, це алеї Ну, це так!.. І не гадав, і не снів навіть... Правду кажуть: гора з горою... хе-хе-хе!..

Іван крутив головою; від щасливої гадки ситий вид його і круглі очі блищали, мов помазані маслом. Він, не вгаваючи, жебонів своїм козячим голоском, хвалив, сподівався, божився і прохав.

Соломія й сама думала про ті сторони, куди закликав Іван. Роблячи у болгарина, вона чула про селитьби втікачів і тільки ждала, щоб Остап трохи очуняв. Тепер, разом із Іваном і з отим Савкою — який це Савка? — охітніше буде вирушати у нові місця.

— Ну, добре. Ви вже тільки заждіть, поки я зроблю покупки...

— І я з вами піду... я вже буду триматися вас, як сліпий плота, а то знов загублю де... хе-хе-хе...

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні до циганської оселі. Іван був радісний, веселий, дробцював короткими ногами і все говорив та й говорив, мов горохом сипав.

Насамперед вони побачили білу козу. Вона терлась об стовбур сухої верби і жалібно мекала. Наближаючись до хати, Соломія почувала невиразну тривогу. Чого, через віщо — вона не знала, хоч та тривога отруїла їй кров. Соломія, не слухаючи вже Іванової бесіди, побігла до дверей. Двері були підперті кілком ізнадвору. Що сталося? Нащо зачинили Остапа? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали догори ногами, лахмани валялись долі, в хаті було чорно і пусто. Нікого. Де ж усі поділися? Куди подівся Остап? Може, вона помилилась і попала не в ту хату! Соломія вискочила надвір. Ні, та сама хата, он

і розколина на стіні, і ті ж верби, і коза... Може, Остап вийшов із хати та підпер двері?

Соломія гукнула Остапа.

Ніхто не обізвався. Та чого ж у хаті такий нелад, все перекинуто, лежить жужмом?.. Де ж слабий Гіца? Він не міг рушитися, як вона виходила з дому, він ледве дихав. Що ж сталося?

Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку — коня й воза нема. Вона побігла до других хат, заглянула в повибивані вікна — нікого й нічого. Ноги в неї тремтіли. Все тіло тремтіло. Тривога душила груди і горло. Де Остап?

— Оце але! — дивувався Іван, бігав за Соломією, чудно витріщав на неї очі та докучав усякими дурними радами.

— Куди його поділи? — питала сама в себе молодиця, дивлячись на Івана і не бачачи його. Вона нічого не могла зрозуміти: думки й гадки скакали у неї в голові і розкочувались, як намисто.

— Га! Хто ж його знає!.. Ходім у конак,— радив Іван,— так і так, розкажемо, був чоловік та пропав... Побачите, вони вже знайдуть його...

Соломія ладна була за що-небудь учепитися, аби напасти на Остапові сліди. Та й нічого іншого не лишалося, як послухати Іванової ради. Для певності вона ще раз обдивилась кожен закамарок у хаті, гукнула кілька разів Остапа у плавнях. Іван допомагав їй своїм пискливим голоском. Усе було надаремно. Тоді вони чимдуж поспішили назад у Галац, бо вже почало смеркати.

Ніч стояла надворі, коли вони добились до конаку. Тут їм довелось чекати, бо старший пішов до мечету і довго не вертався, а турецькі жовніри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний турок із горбатим носом та з чорними блискучими вусами на свіжому виду спокійно вислухав їх через драгомана.

Він перекинувся кількома словами з другим турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

— Нема чого шукати далеко, він тут, у нас, у доброму сховку. Попалась пташка... Давно вже наставляли сільце на горобців, та ось піймалися... Ціле гніздо накрили. Чужу душу послали у рай, а самі опинились у пеклі. Скажи нам, молодице, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тоді, як Гіца, мабуть, при другій okazії, бо рана гоїться вже... Од москаля, кажеш, на перевозі... я так і знав, що він рус, втікач... От ми й відішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі, хай там поглядять його по спині... І не прохай, і не благай, нічого не поможу... Ну, чого стоїш? Айда!..

— А ти що, за один? — помітив турок Івана.— Теж, видно, з циганського табору?

— Я... я нічого... я так... Оце вигадали — я тут служу, у градинаря, Тодоракі прозивається — хіба не знаєте?.. Оце але!..

Соломія аж похолола, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обуренням відкидала ті обвинувачення, розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала. Турок не схотів слухати, обернувся і забалакав із іншим. Драгоман замахав на неї руками і мало не випхав за двері.

Вона вийшла з конаку.

Що було робити, де шукати рятунку?

Вони мовчки йшли темною вулицею незнайомого города. Перед ними висів туман, а в йому виразно виднілись лиш жовті, мокрі гіллячки дерев, осяяні вікнами з верхніх поверхів кам'яниць. Прохожі стрічались рідко, зате під ворітьми, по лавках, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гомінкі румуни. Все це було таке чуже, таке байдуже до Соломіїного горя, ще байдужіше, як плавні. І чого вони з Остапом забились сюди? Нащо вони стільки терпіли, стільки набідувалися на Бессарабії, мало не пожили смерті у плавнях? Чи не

краще було б зігнати у папській неволі серед своїх людей?

— Не журіться, — потішав її Іван, — таже там, у конаці, розсудять... Не їла душа часнику, не буде й смердіти... Побачите, що його пустять... А ми завтра порадились із людьми... Я піду до хазяїна свого, він тутешній, знає порядки... Не журіться, жура не pomoже... Гей, смутку мій, де б мені вас переночувати?.. Чи не знає Савка?.. Підемо до Савки, в нього добряча хазяйка...

По довгій блуканині брудними й темними вулицями вони добились врешті до Савки. Його не було вдома, та хазяйка Савчина пустила Соломію на ніч.

— Забіжу до вас завтра, так із полудня... може, ви-прошусь у хазяїна...— попрощався з нею Котигорошок.

Соломія цілу ніч проплакала і вранці не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана.

І справді, Іван з'явився, як обіцяв, із полудня.

— Ну, що? — накинулася на нього Соломія.

— Бакшиш треба дати... Ви не знаєте, що то бакшиш? Куку — в руку... хабар... як не дамо, відвезуть раба божого у Рені, до москалів... А ті не поглядять по головці, ой пі... Розказував Савка, — ви ж пам'ятаєте Савку? — що як його відвезли звідси за Дунай, то там йому москалі так списали спину канчуками, що й досі сині басамани знати... та ще обголили половину голови, випекли на лобі тавро — ви не бачили, бо він чуприною закриває, — і відіслали до пана... Вже скільки по тюрмах поволочили, то він і лік тому загубив, а що пан награвся з ним, то, каже, й згадувати не хочеться. Та що — втік знов сюди, у Тульчу, каже, піду... завзятий хлопець... хе-хе!.. Треба бакшиш готувати та визволяти Остапа, а де грошей взяти? Де? Кажіть! Аж дур голови береться...

Невважаючи на всі розказані Іваном страхи, Соломії трохи розвиднілось. Коли тільки річ у грошах, — вона заставить себе, а роздобуде їх. Вона від рота відриватиме

кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп. Може, й Іван допоможе.

— Ось вам усе, що склав, хай і моє докупи...— наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла. Він засоромився і кліпав очима.— Та ще там у вашому клунку щось є... може, продасте шунлаття...

Соломія взяла гроші. В її клункові були коралі та деяка одежина. Вона те все позбувала — їй допомгла Савчина хазяйка,— та грошей було мало. Однак Соломія на другий день уранці побігла у конак. Там її не допустили до старшого, драгомана вона не бачила, а жовніри скалили до неї зуби і зачіпали.

Соломія горіла від сорому і злості.

— І-і, бусурмени... так би й порізала вас, так би й поскручувала голови, як галченяттам... Взяли безвинного — та ще й знущаються...— мало не плакала Соломія і показувала своїми дужими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови.

Проте не було іншого способу, як ходити в конак, де можна було побачити драгомана, а на нього Соломія покладала надію. Драгоман, однак, небагато обіцяв.

— Не пустять твого чоловіка, і не сподівайся. Утік до нас — сиди тихо, а робиш шкоду — айда назад... Не клопочись дурно, й не побачиш його тепер...

— Змилуйтесь, визволяйте, безвинно чоловік погибає.— Соломія ткнула драгоманові гроші.

Драгоман узяв, полічив і покрутив головою.

— Мало...

— Більш нема... Отут усе, що роздобула...

— Ну, добре... приходь за три дні... ні, краще за тиждень... може, що скажу...

Соломія щодня блукала коло конаку — лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не знала, чого вона туди ходить, але щось несвідомо тягло її у той бік. Вона ходила до втоми і мерзла. Мокрий сніг, легко надаючи, як цвіт вишні від вітру, лягав на землю і засинав

Соломію, але вона не звертала на те уваги. Соломія була певна, що не дозволить перевезти Остапа за Дунай. Як це станеться, що вона зробить, вона не знала, але певність у тому зростала в ній з кожним днем. Вона ладна піти на видиму смерть, коли цього треба. Соломія вірила, що станеться якась незвичайна подія, якась невідома сила прийде у потребі на поміч, і та віра була у неї такою міцною, що Соломія кинула роботу, не хотіла заробляти та складати гроші, як поклала спочатку. Навіщо? І без того обійдеться. Аби дочекатися, що скаже драгоман.

Спокійною, грізно-спокійною прийшла вона в конак у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

— Нічого не буде... Відвезуть... А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтра вранці... Як тільки свіне, приходь на берег — побачиш чоловіка... От!..

Така ж спокійна, нічого не відповівши навіть, немов вона давно погодилась із цим, покинула Соломія конак.

«Відвезуть... відвезуть... відвезуть...» — стукало щось молотком в її голові, за кожним кроком, коли вона поспішала до Івана. Вона забрала Івана з гармана і відвела набік.

— Відвезуть...— промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

— Що відвезуть?

— Остапа.

— Ну? Коли?

— Позавтра... Ми його відіб'ємо...

— Хто — ми?

— Ви і я.

— Оце але! Оце сказали! Як же ми його відіб'ємо? Таже його турки везимуть, гей! — налякався Котигорошок.

Що турки!.. Вона має цілий план. Дуже простий план. Він дістане собі і їй рушниці — кожен румун їх має в

хаті,— вони вийдуть на берег уранці, відв'яжуть чужий човен і впливуть на річку. Там вони чекатимуть, аж везимуть Остапа, і нападуть на турків. Остап допоможе, коли побачить їх... Що, він боїться? Він не хоче визволити товариша, що разом із ним відбув далеку дорогу, разом їв і пив?.. Вона так і знала, що у сього пухиря з здоров'ям тільки й стало сміливості, щоб утекти від жінки... Ось коли вона знайшла йому ціну, зрозуміла його підлещування. Обійдеться без нього, вона сама потрапить загинути, рятуючи Остапа... Та на прощання вона нагадає йому його жінку і отут при людях, на сором йому, відлупцює його, як жиди Гамана...

— А що ж бо ви... а які ж бо ви... нехай бог сохраниць...— оборонявся наляканий Іван від наступаючої на нього Соломії.— Та я з вами хоч у пекло... Що мені — страшно вмирати, чи що!.. Коли кажете позавтра, про мене й позавтра... я готовий, аби ви...— Іван був червоний, кліпав очима і боязко поглядав на Соломію.

Соломія відійшла, опам'яталася. Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились, як і що. Потому розійшлись.

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна ущерть річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна і тиха безодня. Туман уже піднявся —і небо стало сірим. В тихому й теплому повітрі чорніли прибережні верби і лягали чорними тінями на чорному дзеркалі річки; набубнявілі мокрі гіллячки верб злегка курились, немов дихали на холоді.

Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде?

Народу ще було мало. Лиш де-не-де перебирались через грязьку вулицю зігнуті пішоходи. Та ось показала коротка і сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Іван скинув весла у перший скраю човен, витяг

із-за пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий? — поспитала Соломія, сідаючи в човен.

— Набитий,— стиха обізвався Іван, відпихаючись від берега. Вій був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового краєвиду змінила йому настрої. Вони відпливли на середину річки. Прудка течія зносила їх униз, і видно було, як тікали від них білі береги з чорними вербами.

Соломія не відривала очей від берега. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен. Чи їх троє, чи четверо? — мучило Соломію питання, і вона ніяк не могла порахувати. Вона бачила, як вони сідали і як човен загойдався на воді, відділяючись від берега. Обидва човни сунулись по чорному дзеркалі і лишали за собою город. Турецький човен теж вплив на середину, певно, хотів покористуватися силою течії. Так вони плили далеко один від одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім закrywся за прибережними вербами. Іван наліг тоді на весла, і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо — двоє на веслах, а двоє — один проти одного. Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е! — вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

— Оста-а-пе! — співала Соломія.— Ми їдемо тебе-е визволяти!.. Іван б'є одного... я стріляю другого, а ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин від турецького, коли турки загалакали. Та було пізно:

човни черкнулися, загойдались, і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб відіпхнутись, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез¹³.

У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла! — скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною сну. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину заляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий на воді човен із переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд чорних очей, і їй здавалося, що вона стріляє безперестанку, хоч могла вистрілити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук; червоний фез турка якимось витягся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой, боже ж мій! — скрикнув він раптом і полетів навзнаки в воду. Хибкий човен нагнувся під вагою його тіла і викинув Соломію. Льодова вода голками пройшлась по Соломіїному тілу, сон щез і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій — той самий, що був під Івановим веслом, — держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді, як велика риба.

Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить — усе пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибінь тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусить поспішатися, поки не змерзло тіло... Дикі, невгамовні

¹³ Фез — феска, головний убір східних народів.— Ред.

сили життя встають, і пруться, і розпирають груди, зростають у лютість... Усі сили добути... всю теплу кров... усю волю... Ось ближче до берега... Ось берег видко... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше і глибше пірнає у воду...

— Остапе!..— з розпукою кличе душа.

— Соломіє-є!..— доноситься до неї крик серця.

— Соломіє!..— чує вона крізь холодну хвилю, що б'є їй в очі, торкається чола, розплутує коси...

Жовте, каламутне світло потиху лине догори... згадки життя займаються, як іскри, і гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане вдалині і обертається в цятку... за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір...

Тихо в повітрі...

* * *

Чимало води утекло в Дунаї з того часу.

На високій бессарабській половині, де удень котиться брудна хвиля овечої отари, а по ночах сумно гуде вітер, стоїть самотньо високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крові. Там колись бились турецькі яничари з московським військом.

Тьмяно світяться вікна у маленькій хатинці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить іздалеку, понад тихими селами і забирає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного

лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, від тихого бриніння мушки до гуркоту грому, від скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі роки самотнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки.

Дід піднімає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивляться в простір, а усмішка розсуває зморшки.

— Чую, чую...— шепче він і виходить із хати.

Темрява і пуста обгортають його.

Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай,— і шепче:

— Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

— Оста-а-пе-е!..

— Отак вона мене часто кличе,— оповідає дід людям, що інколи заходять у сторожку.— Як тільки вітер загуде — так і кличе до себе... то в комин гукне, то надворі покличе... а часом серед ночі збудить... А не приходить, ні... Та й хвала богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку і показує збасаманений синій хребет, де списана, як він каже, його життєпись.

— Оце ззаду пам'ятка від пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...